

4. Emerald Network Viewer [Електронний ресурс]// – Режим доступу до ресурсу: <https://www.coe.int/en/web/bern-convention/emerald-viewer>

5. Залучення громадськості та науковців до проектування мережі Емеральд (Смарагдової мережі) в Україні [Електронний ресурс]// – Режим доступу до ресурсу:

https://www.researchgate.net/publication/320444966_Zaluccna_gromadskosti_ta_naukovciv_do_proektuvanna_merezi_EmeraId_Smaragdovoi_merezi_v_Ukraini

*К.Полянська, член Басейнової ради
Десни та верхнього Дніпра,
Міжнародна благодійна організація
“Екологія-Право-Людина”, м.Київ*

ФЛОРИСТИЧНА, ФІТОЦЕНТРИЧНА І СОЗОЛОГІЧНА ЦІННІСТЬ ДОЛИНИ р.ДЕСНА ТА ЇЇ МІСЦЕ В РЕГІОНАЛЬНІЙ ЕКОМЕРЕЖІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Для поліської частини України наявність водних, навколводних і вологих біотопів є однією зі складових формування її ландшафтних комплексів. В процесі широкомасштабних перетворень перезволожений, болотних і заплавних екосистем внаслідок меліорацій, господарського використання для агровиробництва прибережної смуги річок, надмірного випасання та штучних лучноперетворюючих заходів, відбулася значна трансформація даної групи екосистем.

Наслідками майже сторічного перетворення гідрофільних екосистем Лівобережного Полісся є деградаційні зміни суцесійного характеру, які в багатьох випадках призвели до формування менш зволжених угруповань, зникнення видів гідрофільної екології та змусили ставити питання щодо їх збереження на загальнодержавному та регіональному рівнях.

У басейні Десни знаходяться майже 300 заплавних озер загальною площею понад 10 тис.га, які відіграють значну роль у підтриманні життєзабезпечення та збереженні гідробіорізноманіття в цілому та його окремих груп (водоплавних птахів, ссавців, а також

і гідрофільних фітоценокомплексів) [10].

Долина Десни характеризується неширокою (від 2 до 10 км, місцями більше) смугою лісів у середній течії та пониззі; фрагментарно ліси поширені у заплавах Десни і Сноу, на Лівобережжі Десни вище Чернігова; на її Правобережжі – значною залісеністю відзначається все Новгород-Сіверське Полісся та північний схід Чернігівського Полісся. Досить збереженими є також заплавні комплекси власне Десни та її приток – Сейму, Ревни, Сноу, Сожу, Дніпра до верхів'я Київського водосховища, окремих малих річок, басейни яких не зазнали впливів або мало трансформовані меліорацією впродовж ХХ ст.

Річка Десна, як найбільша лівобережна притока Дніпра, характеризується широкою і слабо врізаною долиною, її надзаплавні тераси мають нечіткі зовнішні межі, часто зливаються. Територія деснянської долини охоплює Чернігівське та Новгород-Сіверське Полісся.

В основу проведених досліджень покладено експедиційні виїзди по території долини і заплави Десни в період 2003-2018 рр. в рамках науково-дослідної тематики кафедри екології та охорони природи Національного університету “Чернігівський колегіум” ім.Т.Г.Шевченка та виконання робіт наукової програми “Літопис природи Мезинського національного природного парку” за період 2007-2017 рр.

Також використані авторські розробки наукових обґрунтувань щодо створення природоохоронних територій та розробки регіональної екологічної мережі Чернігівської області на основі існуючих і розроб-

лених національних рекомендацій та методик [12, 14, 18].

Загальний характер рослинного покриву долини Десни визначається як територією поширення соснових, сосново-дубових і дубових лісів, евтрофних осокових та осоково-гіпнових боліт, торф'янистих, заплавних, болотистих лук, прибережно-водних та водних шквальних комплексів.

Річка Десна є незарегульованою і найбільшою лівою притокою Дніпра (довжина – 1126 км, площа басейну – біля 89 тис.км²). На більшій частині своєї течії вона має широку заплаву та долину, ширина її русла близько 100 м, а нижче Чернігова – майже 150 м [10].

Для р.Десна характерним є переважно високий рівень весняної повені, внаслідок якої затоплюється майже вся заплава річки, а це сприяє формуванню значного біорізноманіття на цій території. Тут наявно 400 таксонів водоростей (в основному представники відділу Chlorophyta, понад 100 видових таксонів різних груп зоопланктону, понад 400 видів зообентосу та понад 30 видів іхтіофауни [11,14,17].

Природоохоронний статус відрізка долини р.Десна та її русла довжиною 53 км забезпечується в межах території Мезинського національного природного парку (далі – Мезинського НПП). Природна рослинність на території Мезинського НПП не зазнала значних змін в результаті антропогенних впливів. Ценотична різноманітність становить понад 50 рослинних асоціацій, серед яких третина припадає на водні та прибережноводні угруповання. Найбільша кількість раритетних видів зосереджена в центральній і східній (деснянській) заплавної частині та у більш багатих на рослинний покрив частинах території Мезинського НПП.

На території Мезинського НПП виявлено 16 видів судинних рослин, занесених до Червоної книги України [16], серед них – водні та прибережноводні (*Trapa natans* L., *Dactylorhiza incarnata* L., *D. maculata* L., *Nymphoides peltata* O. Kuntze та *Salvinia natans* L.) [3,8].

До Зеленої книги України занесені такі виявлені в Мезинському НПП угруповання: формація плавуна щитолистого (*Nymphoides peltata*) – на відрізку Десни від с.Деснянське до с.Розлети, в озері Хатинь;

формації: латаття білого (*Nymphaeeta albae*), латаття сніжно-білого (*Nymphaeeta candidae*), глечиків жовтих (*Nupharetta luteae*) – на відрізку Десни на території Мезинського НПП, у заплавних озерах Десни; формація сальвінії плаваючої (*Salvinia natans*) – на північному відрізку Десни на території Мезинського НПП, у заплавних озерах Десни [4,16,17].

Особливістю рослинності в долині Десни в межах території Мезинського НПП є те, що вона характеризується значною різноманітністю та комплексністю, відсутністю великих площ, зайнятих однорідною рослинністю та поширенням раритетних видів, зосереджених у центральній і східній частинах парку.

Серед видів судинних рослин, які охороняються на регіональному рівні, в Чернігівській області (в межах деснянської долини та прилеглих до неї територій) слід виділити групу рослин водних, навколоводних і гідрофільних біотопів, яка включає 17 видів. Проведений аналіз даної групи дозволяє зробити її розподіл на окремі екологічні складові: водна (*Nymphaea alba* L., *N. Candida* J.et C.Presl., *Lemna gibba* L., *Potamogeton alpinus* Balb.), *грина олиго-, мезотрофних боліт* (*Andromeda polifolia* L., *Ledum palustre* L., *Oxycoccus palustris* Pers., *Carex limosa* L.), *евтрофних боліт* (*Carex hartmanii* Cajand., *C. juncella* (Fries.) Th. Fries., *Salix lapponum* L., *Salix myrsinifolia* Salib, *Gentiana pneumonanthe* L., *Polemonium caeruleum* L.), *гідрофільних біотопів* (*Iris sibirica* L., *Inula helenium* L., *Alnus incana* (L.) Moench., *Dryopteris cristata* (L.) A.Gray. J.).

Проведені дослідження показали, що регіональною охороною охоплені не всі види гідрофільного комплексу поліської частини Чернігівської області. Пропонуємо до регіонального списку охорони судинних рослин в Чернігівській області внести 15 видів, які будуть доповнювати гідрофільне фіторізноманіття, яке охороняється, серед них представники таких груп: водної (*Batrachium aqualite* (L.) Dumort, *Wolfia arrhiza* (L.) Horcel ex Wimm., *Sparganium minimum* Wallr), групи олиго-мезотрофних боліт (*Eriophorum vaginatum* L., *Drosera rotundifolia* L.), евтрофних боліт (*Parnassia palustris* L., *Salix vinogradovii* Klok., *Hippuris vulgaris* L., *Ostericum plustris* Bess є видом з Бернської конвенції, *Calla palustris* L., *Viola*

uliginosa Bess.), гідрофільних біотопів (*Cystopteris fragilis* (L.) Berhn).

В результаті проведених досліджень фіторізноманіття долинних комплексів р.Десна і узагальнення регіональної раритетної компоненти гідрофільного різноманіття Лівобережного Полісся, нами з'ясовано, що найбільша кількість видів, які охороняються, пов'язана з болотними і надмірно зволженими біотопами в заплаві Десни та її приток великими болотними масивами регіону.

Значна частина долини р.Десна увійшла до складу розробленої регіональної екомережі Чернігівської області. У рамках виконання науково-дослідної тематики кафедри екології та охорони природи в її складі нами виділялися такі основні елементи – 19 ключових територій. До ключових територій національного значення в долині р.Десна належать найбільш збережені центри гено-, біо-, цено- та ландшафтного різноманіття північного сходу України, а саме: Верхньо-Деснянська (6800 га, частина Деснянського біосферного резервату [11], 1 об'єкт природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ), Мезинська (31035,2 га, 9 об'єктів ПЗФ) та Межирічинська (102472,95 га, 14 об'єктів ПЗФ) [2, 5]. Верхньо-Деснянська (6800 га) є частиною Деснянського біосферного резервату. З території Чернігівської області до її складу входить заплава р.Десна, лучні території, притерасні та терасні лісові ділянки. З об'єктів ПЗФ до її складу входить гідрологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення “Мурав'ївська” та низка нових об'єктів. Обґрунтування щодо їх створення в перспективі подано у відповідному порядку.

Мезинська ключова територія (31035,2 га), в основі якої є Мезинський НПП (31,2 тис.га), який включає систему існуючих територій ПЗФ (9 об'єктів площею понад 2,5 тис.га), збережені ділянки заплави Десни та частину Деснянської вододільної рівнини. На цій території розміщені різні типи природних комплексів, зокрема ділянки з дубовими, липово-дубовими і кленово-дубовими лісами, заплавними луками та прибережно-водною рослинністю, які досить добре збереглися в долині р.Десна.

Межирічинська ключова територія (102472,9 га) характеризується як район соснових лісів зеленомохових та лишайни-

кових. На дніпровській і деснянській долинах також поширені дубово-соснові, дубові, грабово-дубові ліси і вільшаники. Характерними псаокомплексами для регіону є водна і прибережно-водна рослинність. Незначні площі на піщаних підвищеннях прируслових ділянок займає псамофітна рослинність. На Межирічинській ключовій території представлена значна раритетна компонента флори, понад 40 видів судинних рослин різних рівнів охорони, близько 10 угруповань із Зеленої книги України. Ця територія об'єднує Деснянську та Дніпровську сполучні території різного рангу [9].

Деснянська сполучна територія (278781,0 га) об'єднує північний схід Чернігівської області з південним заходом, проходячи долиною р.Десна. Вона характеризується великою різноманітністю заплавних та долинних комплексів середньої течії Десни, але має фрагментований характер рослинного покриву та частково антропогенно перетворені ландшафти.

В цілому (в межах України та Російської Федерації), Деснянську сполучну територію можна розглядати як частину екокоридору національного значення, навіть на пан-європейського, за умови її кількох складових – екокоридорів регіонального рівня, які будуть розміщуватися відповідно в Чернігівській та Сумській областях України, а також у Брянській та інших областях сусідньої держави [6]. На даній території є велика кількість територій ПЗФ – це переважно гідрологічні, ландшафтні та ботанічні заказники, в основному місцевого рівня. Водоохоронна смуга р.Десна, маючи відповідні обмеження та лімітування, відіграє позитивну роль у підтриманні в існуючому стані та відновленні частини території [7]. Також її можна розглядати як транзитну територію з подальшим переходом у Дніпровську.

У межах Чернігівської області є значна кількість існуючих територій ПЗФ, це переважно гідрологічні, ландшафтні та ботанічні заказники, в основному, місцевого рівня [5]. У ботанічних заказниках загальнодержавного значення “Путівський” (150 га, Новгород-Сіверський р-н) та “Оболонський” (400 га, Коропський р-н) охороняються заплавні ділянки справжніх лук. На території загальнозоологічного заказника загальнодержавного значення “Каморет-

ський” (515 га, Менський р-н) охороняються найбільші ділянки заплавної деснянських дібров з представниками болотного, навколводного та водного фауністичних комплексів [1,13].

Висновки. Долина та заплава р.Десна характеризуються цінними природними комплексами, які відіграють значну роль у збереженні різноманіття гідробіонтів, водоплавних птахів, ссавців та гідрофільних фітоценозів.

Основними рисами деснянської долини в межах Чернігівської області є наявність природних біотопів, місць знаходження популяцій окремих раритетних видів флори і фауни, територій для ренатуралізації. Це в цілому може забезпечити суцільний заплавної (широколистяний), лучний та заплавної (річково-долинний) деснянський коридор майже по всій території Чернігівської області від її північних до західних регіонів.

Цінність даної території полягає у наявності значного біорізноманіття, зокрема фіто- і ценобіорізноманіття (в тому числі раритетного), значної представленості видів з Червоної книги України, великої концентрації збереженості ландшафтів, значній ролі у підтриманні гідрологічного режиму прилеглих територій та місць гніздування багатьох представників орнітофауни.

Територія долини р.Десна має високий рівень заповідності та включає такі природно-заповідні об'єкти: ботанічні заказники (“Оболонський”, “Путівський”), гідрологічні пам'ятки природи (“Мурав'ївська”, “Озеро Святе”, “Озеро Трибин”, “Озеро Козероги”), загальнозоологічний заказник “Коморетський” та ділянки, які входять до складу національних природних парків “Мезинський”, “Деснянсько-Старогутський”, “Залісся”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андриєнко Т.Л., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Растительный мир Украинского Полесья в аспекте охраны. Т.Л. Андриєнко, Ю.Р. Шеляг-Сосонко. – К.: Наук. думка, – 1983. – 216 с.
2. Карпенко Ю.О., Яковенко О.І. Регіональна екологічна мережа Чернігівської області: основні структурні елементи та її роль у збереженні біологічного різноманіття і ландшафтів північного сходу України. Ю.О.Карпенко, О.І. Яковенко // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер.: Біологія. – 2017. – №3. – С. 133-139.
3. Карпенко Ю.О. Видова різноманітність раритетної фітобіоти Мезинського НПП. Ю.О. Карпенко. / Рослинний світ (Літопис природи), 2015, книга IX // Національний природний парк “Мезинський”. – Мезин. – 2016. Кн. 9. – С. 79-98.
4. Карпенко Ю.О. Рідкісні рослинні угруповання Мезинського НПП. Т.Л. Андриєнко, О.В. Лукаш. (Літопис природи), 2015, книга IX / Національний природний парк “Мезинський”. – Мезин. – 2016. – Кн.9. – С. 99-103.
5. Карпенко Ю.О. (керівник НДР). Розробка схеми регіональної екомережі Чернігівської області. Ю.О.Карпенко, О.В.Лукаш, С.О.Потоцька, О.І.Яковенко, Т.І.Івусь // Звіт про НДР. – Чернігів. – 2016. – 105 с.
6. Карпенко Ю.О. Заплава р. Десни як сполучна територія структурних елементів пропонованої екомережі Чернігівської області. Ю.О. Карпенко // Матеріали I Всеукр. з'їзду екологів України / Вінниця. – 2006. – С.46-50.
7. Карпенко Ю.О. Природно-заповідний фонд Чернігівської області. [Під ред. Ю.О.Карпенка] – Чернігів. – 2002. – 240 с.
8. Карпенко Ю.О. Судинні рослини Мезинського НПП. Ю.О.Карпенко. Чернігів: – Десна-Поліграф. – 2016. – 100 с.
9. Лукаш О.В. Природно-заповідні території Чернігівського Полісся – перспективні складові коридору міжнародного значення екомережі Українського Полісся, їх фітоценотична характеристика. О.В.Лукаш // Регіональні екологічні мережі України та роль громадськості в їх впровадженні. – К.: Центр екологічної освіти та інформації. – 2004. – С. 85-92.
10. Національний атлас України: атлас / [наук. ред. Руденко Л.Г.]; Інститут географії НАН України [та ін.]. [Наук. ред. Руденко Л.Г.]. – К.: ДНВП “Картографія”, – 2007. – 440 с.
11. Панченко С.М., Кузьменко Ю.В., Андриєнко Т.Л., Гавриш Г.І., Кругліков С.А. Екологічна мережа Новгород-Сіверського Полісся. – С.М.Панченко, Ю.В.Кузьменко, Т.Л.Андриєнко, Г.І.Гавриш, С.А.Кругліков // Регіональні екологічні мережі України та роль громадськості в їх впровадженні. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, – 2004. – С. 57-68.
12. Потоцька С.О. Ценотичне та флористичне різноманіття природних територій в межах міських зон Чернігівського Полісся – С.О. Потоцька // “Ученые записки” Тавр. нац. ун-та ім.В.И.Вернадского. Сер.: “Биология, химия”. Т.27 (66). №3. – Симферополь. – 2014 – С. 112-123.
13. Розбудова екомережі України. [Під ред. Ю.Р.Шеляг-Сосонка]. – К.: Програма розвитку ООН. Проект “Екомережі”. – 1999. – 127 с.
14. Фітобіорізноманіття Українського Полісся та його охорона. [Під заг. ред. Т.Л.Андриєнко]. – К.: Фітосоціоцентр. – 2006. – 316 с.
15. Формування регіональних схем екомережі (методичні рекомендації). [За ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонко]. – К.: Фітосоціоцентр, – 2004. – 71 с.
16. Червона книга України. Рослинний світ. [За ред. Я.П.Дідуха] – К.: Глобалколсантипг. – 2009. – 900 с.
17. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Зелёная книга Украинской ССР: Редкие, исчезающие и типичные, нуждающиеся в охране растительные сообщества. [Под общ. ред. Ю.Р.Шеляг-Сосонко]. – К.: Наук. думка. – 1987. – 216 с.
18. Шеляг-Сосонко Ю.Р., Гродзинський М.Д., Романенко В.Д. Концепція, методи і критерії створення екосети України. – Ю.Р.Шеляг-Сосонко, М.Д.Гродзинський, В.Д.Романенко. – К.: Фітосоціоцентр. – 2004. – 144 с.

С.Потоцька, член Басейнової ради Десни та верхнього Дніпра, к.біол.н., доц. кафедри екології та охорони природи

Ю.Карпенко, завідувач кафедри екології та охорони природи, к.біол.н., доц., Національний університет “Чернігівський колегіум” ім.Т.Г.Шевченка